

TRINAESTO POGLAVLJE: **Ideologija i teror: nov oblik vlasti**

U PRETHODNIM poglavljima više puta smo naglasili da sredstva totalne dominacije nisu samo mnogo radikalnija, nego da se totalitarizam suštinski razlikuje od ostalih nama poznatih oblika političke opresije, kakvi su despotija, tiranija i diktatura. Ma gde da je došao na vlast, totalitarni pokret je razvio sasvim nove političke institucije i uništio svu društvenu, pravnu i političku tradiciju zemlje. Bez obzira na tu specifičnu političku tradiciju ili poseban duhovni izvor svoje ideologije, totalitarna vlast je uvek klase pretvarala u mase, zamenjivala partijski sistem ne jednopartijskom diktaturom, nego masovnim pokretom, pomerala težište moći sa vojske na policiju, a u spoljnoj politici jasno je stremila svetskoj dominaciji. Sadašnje totalitarne vlade razvile su se iz jednopartijskih sistema; gde god su ovi postali zaista totalitarni, počeli su da delaju u skladu sa sistemom vrednosti koji se tako drastično razlikovao od svih ostalih da nijedna od naših tradicionalnih pravnih, moralnih ili zdravorazumskih utilitarnih kategorija nije mogla da nam pomogne da shvatimo, ocenimo ili predvidimo dalji tok njihovih akcija.

Ako je tačno da se elementi totalitarizma mogu naći u istoriji, i ako analiziramo političke implikacije onoga što uglavnom zovemo krizom našeg veka, nameće se zaključak da ta kriza nije puka spoljna pretnja, da nije tek rezultat agresivne spoljne politike Nemačke ili Rusije, i da sigurno neće nestati sa Staljinovom smrću, kao što nije nestala ni padom nacističke Nemačke. Moguće je čak i da će prave nevolje našeg vremena dobiti svoj autentičan mada ne neminovno i najokrutniji oblik tek kada totalitarizam postane deo prošlosti.

Ovakva razmišljanja nameću nam pitanje da li je totalitarizam, rođen za vreme krize, a u isto vreme i njen najjasniji i jedini nedvosmislen simptom, zaista samo nužno zlo koje svoje metode zastrašivanja, načine organizovanja i instrumente nasilja pozajmljuje iz dobro poznatog političkog arsenala tiranije, despotizma i diktature, i koje svoje postojanje duguje žalosnom, ali možda slučajnom slabljenju tradicionalnih političkih snaga liberalnih ili konzervativnih, nacionalističkih ili socijalističkih, republikanskih ili monarhističkih, autoritarnih ili demokratskih. Ili možda, baš na protiv, postoji neka posebna *priroda* totalitarne vladavine, možda ona ima

neku posebnu suštinu i može da se poredi i definiše kao i drugi oblici vladanja koje zapadna misao poznaje i priznaje još od antike. Ako je to tačno, onda bi novi i do sad nepoznati oblici totalitarne organizacije i politike morali da počivaju na jednom od nekoliko elementarnih iskustava koje ljudi stiču kad god žive i rade zajedno. Ako postoji takvo elementarno iskustvo čiji je politički izraz totalitarna dominacija, onda bi to, s obzirom na originalnost totalitarnog oblika vladanja, moralo biti iskustvo koje iz već bilo kog razloga do sada nije bilo temelj neke političke zajednice i koje mada možda poznato u svakom drugom pogledu nikada do sada nije dominiralo i upravljalo javnim poslovima.

Sa stanovišta istorije ideja, ovo je malo verovatno. Jer, oblici vlasti pod kojima ljudi žive malobrojni su; njih su Grci rano otkrili i klasifikovali, a pokazali su se kao veoma dugovečni. Ako u praksi primenimo ova saznanja, čija se osnovna ideja, uprkos mnogim varijacijama, nije menjala tokom dva i po milenijuma koja dele Platona i Kanta, odmah padamo u iskušenje da totalitarizam tumačimo kao neki moderan oblik tiranije, odnosno nezakonite vladavine jednog čoveka. S jedne strane samovoljna vlast, neograničena zakonom, podređena interesima vladara a protivna interesima podanika, a s druge strah kao načelo delanja, naime strah naroda od vladara i strah vladara od naroda – ovo su bile odlike tiranije kroz čitavu našu tradiciju.

Umesto da kažemo da totalitarna vlast nema presedana, mogli bismo isto tako da kažemo da je ona razorila onu alternativu na kojoj je politička filozofija zasnivala sve definicije suštine vlasti, a to je alternativa između zakonite i nezakonite vlasti, između samovolje i legitimne moći. Nikada nije osporavano da postoji veza između zakonite vlasti i zakonite moći s jedne, i bezakonja i samovolje s druge strane. Pa ipak, totalitarni režim suočava nas sa sasvim drugačijom vrstom vlasti. On se, istini za volju, oglašava o sve pozitivne zakone, pa čak ide do te krajnosti da osporava i one koje je sam doneo (kao u slučaju sovjetskog ustava iz 1936, da navedemo najizrazitiji primer), ili zakone koje se nije potrudio ni da ukine (kao u slučaju vajmarskog ustava koji nacisti nikada nisu opozvali). Opet, ne može se reći ni da on dela bez ikakvih zakonskih smernica, niti da je proizvoljan, jer pretenduje na strogo i nedvosmisleno poštovanje onih zakona Prirode ili Istorije iz kojih navodno proizilaze svi pozitivni zakoni.

Monstruoza je, ali dosta teško oboriva tvrdnja totalitarne vlasti da ona nikako nije nezakonita, nego da se vraća izvorima autoriteta iz kojih pozitivni zakoni crpu svoj konačni legitimitet, da, ni izdaleka proizvoljna, ona mnogo više poštuje nadljudske sile nego bilo koja vlast pre nje, i da je, daleko od toga da crpe snagu iz interesa jednog čoveka, sasvim spremna da žrtvuje svačije neposredne vitalne interese da bi ispoštovala ono što ona sama pretpostavlja da je zakon Istorije ili zakon Prirode. Njeno oglašava-

nje o pozitivne zakone pretenduje na viši oblik legitimnosti koji, budući nadahnut samim izvorima, može da se odrekne pravničkog sitničarenja. Totalitarna zakonitost smatra da je pronašla način da na Zemlji uspostavi vladavinu prava nešto što pozitivno pravo istini za volju ne može da postigne. Jaz između prava i pravde nikada nije mogao da se premosti zato što su merila dobra ili zla, u koje pozitivno pravo prevodi sopstveni izvor autoriteta prirodni zakon koji vlada čitavim univerzumom ili božanski zakon objavljen u ljudskoj istoriji, ili, pak, običaji i tradicija koji izražavaju zakon zajednički svim ljudima neminovno uopštena i moraju da važe u bezbrojnim i nepredvidljivim situacijama, tako da im izmiče svaki pojedinačni, konkretni slučaj sa njegovim neponovljivim spletom okolnosti.

Totalitarna zakonitost, koja zanemaruje pravo i pretenduje na ostvarenje direktne vladavine pravde na Zemlji, sprovodi zakon Istorije ili zakon Prirode ne prevevši ga u merila dobra ili zla koja bi se ticala ponašanja pojedinca. Ona zakon primenjuje direktno na ljudsku vrstu, ne vodeći mnogo računa o čovekovoj prirodi. Zakon Prirode ili zakon Istorije, ako se pravilno primenjuje, kao konačan proizvod navodno treba da da čovečanstvo ova nada je u pozadini težnje totalitarizma ka globalnoj vlasti. Totalitarizam tvrdi da preobražava ljudski rod u aktivnog, nepogrešivog nosioca zakona koji bi ljudi inače pasivno i s oklevanjem poštovali. Ako je tačno da je veza između totalitarnih zemalja i civilizovanog sveta raskinuta zbog monstruoznih zločina totalitarnih režima, takođe je tačno i da ti zločini nisu posledica puke agresivnosti, bezobzirnosti, rata i izdaje, već svesnog raskida sa onim *consensus iuris* koji, prema Ciceronu, čini narod, i koji je, prema međunarodnom pravu, u moderno doba osnov čitavog civilizovanog sveta utoliko što ostaje kamen-temeljac međunarodnih odnosa čak i u uslovima rata. Ovaj osnovni konsenzus pretpostavka je i moralnog prosuđivanja i pravnog kažnjavanja: kriminalcu se može pravedno suditi samo zato što on učestvuje u *consensus iuris*, a čak i objavljen zakon Božji može da postoji među ljudima samo ako ga oni uvažavaju.

Na ovoj tački na videlo izlazi suštinska razlika između totalitarne i drugih koncepcija prava. Totalitarna politika ne zamenjuje jedan sistem zakona drugim, ona ne uspostavlja sopstveni *consensus iuris*, ne stvara neki nov oblik legalnosti, na primer revolucijom. Njeno oglašavanje o sve, pa čak i o sopstveno pozitivno pravo, pokazuje nam da ona veruje da može da opstane i bez ikakvog *consensus iuris* a da ipak ne završi u tiranskom bezakonju, samovolji i strahu. A bez *consensus iuris* može da opstane zato što obećava da će raskinuti vezu između poštovanja zakonâ i čovekovog delanja i volje; ona obećava pravdu na Zemlji zato što tvrdi da će čovek postati otelovljenje zakonâ.

Ovakvo poistovećivanje čoveka i zakona naizgled ukida jaz između prava i pravde, koji je mučio pravnu misao od antičkih vremena, ali ono nema

nikakve sličnosti sa *lumen naturale* ili sa glasom savesti kojim se Priroda odnosno Božanstvo kao izvori autoriteta za *ius naturale* odnosno za istorijski otkrivene Božje zapovesti navodno objavljuju kroz čoveka. Oni od čoveka nikada nisu činili otelovljenje zakona, već su, naprotiv, i dalje odvojeni od njega kao autoritet koji traži uvažavanje i poslušnost. Smatralo se da su Priroda ili Božanstvo kao izvor autoriteta za pozitivno pravo stalni i večni; zakoni su se menjali prema okolnostima, ali su ipak bili relativno trajni u poređenju sa čovekovim delanjem, koje je podložno mnogo bržim promenama, a tu trajnost crpeli su iz večnog prisustva izvora svog autoriteta. Pozitivno pravo zato pre svega treba da bude faktor stabilnosti u nestalnim prilikama čovekovog sveta.

Prema tumačenju totalitarizma, svi zakoni su postali zakoni kretanja. Kada nacisti govore o zakonu prirode ili kada boljševici govore o zakonu istorije, ni priroda ni istorija više nisu stabilizujući izvor autoriteta za delanje smrtnog čoveka: oni sada sami po sebi predstavljaju kretanje. U pozadini nacističkog verovanja u zakon rase kao izraz zakona prirode u čoveku jeste Darwinova ideja o čoveku kao proizvodu prirodnog razvoja koji ne mora nužno da se zaustavi na sadašnjoj ljudskoj vrsti; isto tako je u pozadini boljševičkog verovanja u klasnu borbu kao izraz zakona istorije Marksova predstava o društvu kao proizvodu gigantskog istorijskog procesa koji po sopstvenom zakonu kretanja hita ka kraju istorijskih vremena, kada će sam sebe ukinuti.

Razlika između Marksovog istorijskog i Darwinovog prirodnjačkog pristupa često je isticana, a uglavnom, i s pravom, u Marksovu korist. To nas je navelo da zaboravimo koliko se živo Marks interesovao za Darwinove teorije; Engels nije mogao da zamisli veći kompliment za Marksova naučna dostignuća nego da ovog nazove Darwinom istorije.¹ Ako pogledamo ne konačne rezultate nego osnovne filozofske pretpostavke ova dva naučnika, ispostavlja se da su u krajnjoj liniji kretanje istorije i kretanje prirode jedno te isto. Darwin uvodi pojam razvoja u prirodu: on tvrdi da, bar na polju biologije, kretanje prirode nije cirkularno, nego je linearno, da se priroda kreće po zakonu beskonačne progresije, što zapravo znači da se priroda nekako utapa u istoriju, da se život prirode posmatra sa stanovišta istorije. Prirodni zakon opstanka najjačeg isto tako je i zakon istorije, pa je mogao da posluži rasizmu koliko i Marksov zakon o opstanku najprogresivnije klase. S druge strane, Marksova klasna borba kao pokretačka sila istorije zapravo je izraz razvoja proizvodnih snaga, čije je poreklo,

¹ U pogrebnom govoru Marksu, Engels je rekao: Kao što je Darwin otkrio zakon razvoja organskog života, tako je Marks otkrio zakon razvoja ljudske istorije. Sličan komentar može se naći u Engelsovom uvodu za izdanje *Komunističkog manifesta* iz 1890, a u uvodu za *Ursprung der Familie* (Poreklo porodice) on opet u jednom dahu spominje Darwinovu teoriju evolucije i Marksovu teoriju viška vrednosti.

opet, u radnoj snazi čovekovoju. Rad, prema Marksu, nije istorijska, nego prirodno-biološka snaga: rad se definiše kao čovekov metabolizam sa prirodom, putem kog on uspeva da i očuva svoj život, život pojedinca, i da produži vrstu.² Engels je uvideo sličnost između osnovnih uverenja ova dva čoveka zato što je shvatio presudnu ulogu koju ideja razvoja igra u obe teorije. Ogromna intelektualna promena koja se odigrala polovinom prošlog veka sastojala se u tome što su ljudi prestali da stvari posmatraju ili prihvataju onakvima kakve jesu, već su počeli da ih tumače kao stepenik u nekom budućem razvoju. Da li se pokretačka snaga tog razvoja zove priroda ili istorija bilo je od relativno male važnosti. U ovim ideologijama sam pojam zakona promenio je značenje: od stabilnog okvira u kom može da se odvija ljudsko delanje i kretanje, on je postao izraz kretanja kao takvog.

Totalitarna politika, koja je nastavila da se drži recepta ideologije, otkrila je pravu prirodu ovog kretanja zato što je jasno pokazala da njemu nema kraja. Zakon prirode nalaže da se eliminiše sve što je štetno i nesposobno da živi ali ako se u jednom trenutku ne pronađu nove kategorije štetnih i nesposobnih za život, to će značiti i kraj prirode. Zakon istorije nalaže odumiranje određene klase tokom klasne borbe ali ako se ne jave začeci novih klasa, koje će, opet, i same odumreti u rukama totalitarnih vladara, to će značiti kraj ljudske istorije. Drugim rečima, zakon ubijanja, pomoću kog totalitarni pokreti grabe i sprovode vlast, ostao bi njihov zakon čak i ako bi oni uspeali da pokore celo čovečanstvo.

Pod zakonitom vlašću podrazumevamo političku zajednicu kojoj je potrebno pozitivno pravo da bi se nepromenljivi *ius naturale* ili večne božanske zapovesti preveli u merila dobra i zla i primenjivali. Jedino u ovim normama, u sistemu pozitivnog prava svake zemlje, *ius naturale* ili večne božanske zapovesti postaju politička realnost. U totalitarnim državama mesto pozitivnog prava zauzima totalni teror, koji zakon kretanja istorije ili prirode treba da prevede u stvarnost. Pozitivno pravo definiše šta je prestup, ali ne zavisi od njega: ako u nekom društvu nema zločina, to ne znači da su zakoni suvišni, već, naprotiv, da je njihova vladavina potpuna. Isto tako i totalitarni teror više nije puko sredstvo za gušenje opozicije, mada se i u te svrhe koristi. Teror je totalan ako ne zavisi od postojanja opozicije; on suvereno vlada kada mu više niko ne stoji na putu. Ako je zakonitost suština ne-tiranske vlasti, a bezakonje suština tiranije, onda je teror suština totalitarne dominacije.

Teror je ostvarenje zakona kretanja, i njegov glavni cilj jeste da omogućiti silama prirode ili istorije da slobodno vršljaju ljudskom vrstom, neometano.

² Za Marksovu predstavu o radu kao večnoj nužnosti, nametnutoj od prirode, bez koje ne može biti metabolizma između čoveka i prirode, pa tako ni života v. *Kapital*, tom I, deo I, glava I i V; citirani odeljak je iz glave I, odeljak 2.

ne spontanim ljudskim delanjem. Teror pokušava da stabilizuje ljude kako bi oslobodio sile prirode ili istorije. Zakon kretanja odabira neprijatelje ljudske vrste na koje se teror usmerava; nedopustivo je da ikakva spontana akcija, bilo da ona izražava protivljenje ili podršku, ometa eliminisanje objektivnog neprijatelja Istorije ili Prirode, klase ili rase. Krivica i nevinost postaju besmislene kategorije; kriv je svako ko se nađe na putu prirodnom ili istorijskom procesu koji je presudio nižim rasama, pojedincima nesposobnim za život, izumirućim klasama i dekadentnim narodima. Teror te presude izvršava, a na njegovom sudu svi su subjektivno nevini: ubijeni zato što nisu učinili ništa protiv sistema, a ubice zato što u stvari ne ubijaju, već izvršavaju smrtnu presudu koju je doneo neki viši sud. Vladari, opet, ne tvrde da su pravični ili mudri, već samo da sprovedu zakone istorije ili zakone prirode; oni ne primenjuju zakone, nego poštuju kretanje i zakon koji njime upravlja. Ako se kao zakon prihvati zakon kretanja neke nadljudske sile, Prirode ili Istorije, onda teror jeste zakonitost sama.

Teror kao sprovođenje nekog zakona kretanja čiji konačni cilj nije dobrobit ljudi ili interes jednog čoveka nego stvaranje ljudske vrste, eliminiše individuu zarad vrste, žrtvuje delove zarad celine. Nadljudska sila Prirode ili Istorije ima svoj početak i svoj kraj, tako da je mogu ometati samo neki nov početak i individualni kraj, što život svakog čoveka i jeste.

Pozitivno pravo u konstitucionalnim sistemima ima zadatak da odredi granice i da uspostavi kanale komunikacije između ljudi, čije je zajedništvo stalno ugroženo novim ljudima koji se u njemu rađaju. Sa svakim novim rođenjem, svetu je podaren novi početak, novi svet se potencijalno stvara. Stabilnost zakonâ je okvir za stalno kretanje svih ljudskih poslova, kretanje kome nema kraja dok god se ljudi rađaju i umiru. Zakoni ograničavaju svaki novi početak, a u isti mah mu i jemče slobodu kretanja, mogućnost stvaranja nečeg sasvim novog i nepredvidljivog. Granice pozitivnog prava za čovekovo političko postojanje predstavljaju što i sećanje za njegovo istorijsko postojanje: one jemče pre-egzistenciju zajedničkog sveta, određeni kontinuitet koji prevazilazi trajanje svakog pojedinačnog naraštaja, apsorbuje sve nove živote i hrani se njima.

Totalni teror lako se može protumačiti kao simptom tiranije, zato što totalitarna vlast u svojim početnim fazama mora da se ponaša kao tiranija i da poruši granice čovekovog zakona. No, totalni teror za sobom ne ostavlja nikakvo proizvoljno bezakonje, on ne besni zarad samovolje ili despotske moći jednog čoveka protiv svih, a ponajmanje zarad rata svih protiv svih. On granice među pojedincima i kanale komunikacije zamenjuje gvozdanim obručem koji ljude drži tako tesno zbijene da se ponekad čini kao da se njihovo mnoštvo pretopilo u jedno biće gigantskih razmera. Ukinuti ograde zakonâ među ljudima, kako to tiranija čini, znači oduzeti

čovjeku njegove pojedinačne slobode i uništiti Slobodu kao živu političku realnost; jer prostor između ljudi, onako kako ga pravo ocrtava, životni je prostor slobode. Totalni teror koristi ovo staro sredstvo tiranije, ali u istom mah uništava i bezakonitu, neograđenu divljinu straha i sumnje koju tiranija stvara. Ova divljina, istini za volju, više nije životni prostor slobode, ali ona žiteljima tiranske države, ma koliko njih proganjali strah i sumnja, još uvek ostavlja nešto prostora za delanje.

Zbijajući ljude, totalni teror uništava prostor između njih; u poređenju sa prilikama unutar njegovog gvozdеног obruča, čak se i pustinja tiranije, koja je bar neki prostor, čini oličenjem slobode. Ne može se reći da totalitarna vlast prosto ograničava pojedinačne slobode ili ukida suštinske slobode; ona, uzgred, bar prema onom što znamo, ne uspeva da iz čovekovog srca izbriše ljubav prema slobodi. Ona uništava onaj najvažniji preduslov svake slobode, a to je prosto mogućnost kretanja, koja se ne može ostvariti bez prostora.

Totalni teror, suština totalitarne vlasti, ne postoji ni na korist ni na štetu ljudi. Njegov je zadatak da silama prirode ili istorije pomogne da u do sada nepoznatoj meri ubrzaju kretanje. Ovo kretanje, koje se odvija prema sopstvenim zakonima, ne može da se ometa na duže staze; konačno, njegova snaga uvek će biti mnogo veća od najvećeg dela i od najsnažnije volje čovekove. No ono itekako može da se uspori, i gotovo se neminovno usporava čovekovom slobodom, koju čak ni totalitarni vladari ne mogu da iskorene, jer je ova sloboda — ma kako beznačajna i proizvoljna ona njima izgledala — identična sa činjenicom da se ljudi stalno rađaju i da stoga svaki čovek *jest* nov početak, da, u izvesnom smislu, započinje svet iznova. Sa stanovišta totalitarizma, činjenica da se ljudi rađaju i umiru samo je nezgodno uplitanje u posao viših sila. Teror zato, kao sluga pokorni kretanja prirode ili istorije, treba da eliminiše ne samo slobodu u nekom specifičnom smislu, nego i izvor slobode, koji je dat sa činjenicom čovekovog rođenja, sa njegovom sposobnošću da počinje iznova. Pomoću gvozdеног obruča terora, koji uništava šarolikost i od mnoštva ljudi čini Jednog koji će nepogrešivo delati u skladu sa zakonima istorije ili prirode, ne samo što mogu da se oslobode sile istorije i prirode, nego mogu i da se ubrzaju u meri u kojoj one same to nikada ne bi postigle. To praktično znači da teror odmah, ne sačekavši sporije i manje efikasne procese prirode ili istorije, izvršava smrtnu kaznu koju je priroda navodno izrekla nad rasama ili pojedincima koji su nesposobni da žive, ili koje, pak, je istorija izrekla nad izumuričim klasama.

Čini se da ova koncepcija, po kojoj je kretanje postalo suština vlasti, rešava jedan veoma stari problem političke misli, nalik već pomenutom jazu između prava i pravde. Ako se suština vlasti definiše kao poštovanje prava, i ako se podrazumeva da su zakoni stabilizacioni faktor u javnim

poslovima (kako je zaista i bilo otkako je Platon u svojim *Zakonima* prizvao Zeusa, boga granica), javlja se problem kretanja političke zajednice i delanja njenih građana. Poštovanje prava ograničava delanje, ali ga ne nadahnjuje; značaj, ali i problematičnost zakonâ u slobodnim društvima sastoji se u tome što oni uvek kazuju šta ne treba činiti, ali ne i šta treba. Definicija političke zajednice nikad nije sadržala pojam kretanja, makar i zato što se suština političke zajednice (opet još od Platona) oduvek definisala preko trajnosti: činilo se da je trajnost jedan od najpouzdanijih aršina za valjanost vlasti. Još za Monteskjea vrhovni dokaz za nevaljanost tiranije jeste to što se samo tiranija može uništiti iznutra, što samo ona može sama od sebe da propadne, dok se svi drugi oblici vlasti uništavaju spoljnim faktorima. Zato je za definisanje oblikâ vladavine uvek potrebno ono što Monteskje naziva načelom delanja, koje, različito u svakom sistemu, treba da inspiriše kako vlast, tako i građane u njihovoj javnoj delatnosti i da, pored čisto negativnog merila zakonitosti, posluži kao merilo za prosuđivanje svih javnih poslova. Takvi vodeći principi i kriteriji ponašanja su, prema Monteskjeu, čast u monarhiji, vrlina u republici, a strah u tiraniji.

Pod savršenom totalitarnom vlašću, u kojoj su svi ljudi postali Jedan Čovek, u kojoj je sve delanje usmereno na to da ubrza kretanje prirode ili istorije, gde svaki pojedinačni čin predstavlja izvršenje smrtno kazne koju su Priroda ili Istorija već izrekle, dakle u uslovima u kojima je potpuno sigurno da će teror održavati stalno kretanje, nije potrebno nikakvo pravo načelo delanja. A ipak, dok god totalitarizam ne pokori čitavu Zemlju i gvozdenim obručem od svakog čoveka načini deo jedinstvenog čovečanstva, ne može se u potpunosti sprovesti teror u svojoj dvostrukoj funkciji suštine vlasti i principa ne delanja, nego kretanja. Kao što je čak i poštovanje prava u konstitucionalnim sistemima nedovoljno da bi motivisalo i usmeravalo čoveka koji dela, tako ni teror u totalitarnima nije dovoljan da bi motivisao i usmeravao.

Dok u sadašnjim uslovima totalitarna vlast sa drugim oblicima vladanja još uvek deli potrebu da usmerava ponašanje svojih građana u javnim poslovima, njoj nije potrebno načelo delanja u strogom smislu, pa čak ne bi ni znala šta s njim, budući da će ona ukinuti upravo čovekovu moć da dela. U uslovima totalnog terora čak ni strah više ne može da usmerava čovekovo ponašanje, zato što teror svoje žrtve bira bez obzira na njihova dela ili misli, nego isključivo u skladu sa objektivnom nužnošću prirodnog ili istorijskog procesa. Strah je u totalitarizmu verovatno rašireniji nego ikada; no, on je izgubio svoju praktičnu korist ako ljudima više ne može da pomogne da izbegnu opasnosti kojih se pribojavaju. Isto to važi i za naklonost prema režimu; jer totalni teror ne samo što svoje žrtve bira prema objektivnim merilima, on i svoje dželate bira uz isto tako potpuno prenebraganje kandidatovih uverenja i sklonosti. Velike čistke u Sovjetskom

Savezu i satelitskim zemljama jasno su dokazale da se uverenje kao motiv za delanje sistematski ukida. Cilj totalitarnog vaspitanja nikada i nije bio da nameće uverenja nego da uništi i samu čovekovu sposobnost da ih prihvata. Uvođenje čisto objektivnih kriterijuma prilikom izbora potencijalnih pripadnika SS-a bio je Himlerov veliki organizatorski izum; on je kandidate birao sa fotografija, prema čisto rasnim odlikama. Sama priroda je odlučivala ne samo koga treba eliminisati, nego i koga treba obučavati za dželata.

Da bi se pokrenula politička zajednica koja teror više ne koristi kao sredstvo zastrašivanja, nego čija suština *jest* teror, nije potrebno načelo delanja, i samo uzeto iz domena ljudskog, kakvo je vrlina, čast, strah. Umesto njega, u javne poslove uveden je potpuno nov princip kome nimalo nije potrebna čovekova volja da dela; on udovoljava žarkoj želji za makar kakvim uvidom u zakon kretanja prema kom teror funkcioniše i od koga zato i zavise sve pojedinačne sudbine.

Žitelji totalitarne zemlje zahvaćeni su procesom prirode ili procesom istorije i treba da ga ubrzaju; oni mogu biti ili izvršioци ili žrtve njegovog inherentnog zakona. Taj proces može da odluči da oni koji danas eliminišu rase i pojedince ili pripadnike odumirućih klasa i dekadentne narode sutra i sami treba da postanu žrtve. Da bi mogla da upravlja ponašanjem svojih podanika, totalitarna vlast mora svakog od njih da pripremi kako za ulogu dželata, tako i za ulogu žrtve. U cilju ove dvostrane pripreme, kao zamena za načelo delanja, koristi se ideologija.

Ideologije, izmi koji na zadovoljstvo svojih poklonika svaki događaj mogu da objasne na osnovu jedne premise, sasvim su nova pojava; decenijama su u političkom životu imale zanemarljivu ulogu. Jedino sa vremenske distance možemo u njima da otkrijemo izvesne elemente koji su ih učinili tako zabrinjavajuće korisnima za totalitarizam. Tek su Hitler i Stalin otkrili veliki politički potencijal ideologija.

Ideologije su poznate po svom naučnom karakteru: one kombinuju naučni pristup sa relevantnim saznanjima filozofije i predstavljaju se kao naučni pogled na svet. Reč ideologija naizgled implicira da ideja može da postane predmet nauke kao što su životinje predmet zoologije, a da sufiks *-logija*, kao u zoologiji, ukazuje ni manje ni više nego na *logoi*, na naučne tvrdnje. Kada bi ovo bilo tačno, ideologija bi zaista bila pseudonauka i pseudo-filozofija, koja u isto vreme i prekoračuje ograničenja nauke i ograničenja filozofije. Deizam bi, na primer, bio ideologija koja se bavi idejom boga (mada se njom bavi i filozofija) na naučni način teologije, za koju je bog objavljena stvarnost. (Teologija koja se ne zasniva na objavi kao datoj stvarnosti, nego boga tretira kao ideju, bila bi suluda koliko i zoologija koja nije baš sasvim sigurna u fizičko, konkretno postojanje

životinja.) No, mi znamo da je ovo tek deo istine. Deizam, mada poriče božansku objavu, ne daje samo naučne tvrdnje o bogu koji je samo ideja, već ideju boga koristi kako bi objasnio svet. Ideje izama rasa u rasizmu, bog u deizmu, itd. nikada nisu predmet ideologija, a sufiks *-logija* nikada ne ukazuje prosto na sistem naučnih tvrdnji.

Ideologija je skoro doslovno ono što joj već i ime kazuje: ona je logika ideje. Njen predmet je istorija, na koju se onda ideja primenjuje; rezultat te primene nije korpus iskaza o nečemu što *jeste*, već razotkrivanje procesa, nečega što se stalno menja. Ideologija se bavi pojavama kao da one slede isti zakon prema kom ona logički izlaže svoje ideje. Ideologije tvrde da znaju misterije svekolikog istorijskog procesa tajnu prošlost, zamršenu sadašnjicu, neizvesnu budućnost zahvaljujući logici inherentnoj njihovim idejama.

Ideologije se ne zanimaju za čudo postojanja. One su istorijski orijentisane: obuzete su nastajanjem i nestajanjem, usponom i padom kultura, čak i kada pokušavaju da objasne istoriju nekim zakonom prirode. Reč rasa u rasizmu ne upućuje ni na kakvu istinsku znatiželju o ljudskim rasama kao polju naučnog istraživanja: rasa je tu ideja pomoću koje se kretanje istorije objašnjava kao jedan konzistentan proces.

Ideja ideologije nije ni Platonova večna suština viđena očima uma, niti je ona Kantova regulativna moć razuma; ona je postala sredstvo objašnjavanja. Za ideologiju, istorija se ne pojavljuje u svetlosti ideje (to bi značilo da se istorija posmatra *sub specie* neke idealne večnosti koja je s onu stranu istorijskog kretanja), već kao nešto što se pomoću ideje može predvideti. Ono po čemu se ideja uklapa u svoju novu ulogu jeste njena unutarnja logika, dakle kretanje koje je posledica ideje i kome nije potreban neki spoljni faktor. Rasizam veruje da već i sama ideja rase sadrži u sebi neki zakon kretanja, kao što deizam veruje da i sama predstava o bogu sadrži zakon kretanja.

Kretanje istorije i logički proces navodno odgovaraju jedno drugom, tako da se sve dešava po logici jedne ideje. Pa ipak, jedino moguće kretanje u domenu logike jeste dedukcija, proces izvođenja zaključka iz određene premise. Kada se ideologija dokopa dijalektičke logike, sa njenim kretanjem od teze preko antiteze do sinteze, koja opet postaje teza sledeće dijalektičke etape, ona usvaja isti taj princip: prva teza postaje premissa, a njena prednost u ideološkom objašnjavanju je ta što dijalektika sve stvarne protivurečnosti može jednostavno da objasni kao etape jednog konzistentnog kretanja.

Čim se logika kao princip mišljenja a ne kao neophodna kontrola mišljenja primeni na ideju, ideja se pretvara u premisu. Ideološka objašnjenja sveta služila su se ovom operacijom i mnogo pre no što je ona postala tako plodonosna za totalitarni način razmišljanja. Čisto negativna

prinuda logike, zabrana protivrečenja, postala je produktivna, tako da je, izvođenjem zaključaka u vidu puke argumentacije, mogao da se pokrene i da se umu nametne čitav lanac misli. Ovaj argumentativni proces ne može da prekine ni neka nova ideja (koja bi mogla biti nova premisa sa drugačijim posledicama) niti neko novo iskustvo. Ideologije uvek pretpostavljaju da je jedna ideja dovoljna da bi se sve objasnilo, i da nas nijedno iskustvo ničemu ne može naučiti zato što je sve već obuhvaćeno ovim konzistentnim procesom logičke dedukcije. Kod zamenjivanja neophodne ozbiljnosti filozofske misli totalnim objašnjenjem ideologije i njenim *Weltanschauung*-om opasnost se ne sastoji čak toliko ni u riziku nasedanja na neku često vulgarnu, a svakako nekritičnu pretpostavku, koliko u trampljenju slobode, svojstvene čovekovoј sposobnosti da razmišlja, za ludačku košulju logike, kojom čovek može da vrši nasilje nad sobom gotovo isto onako kako to može i neka spoljna sila.

Svetonazori i ideologije devetnaestog veka sami po sebi nisu totalitarni, i mada su rasizam i komunizam postali ključne ideologije dvadesetog veka, oni u načelu nisu bili ništa totalitarniji od drugih; ispostavilo se, naime, da su elementi iskustva na kojima su se oni prvobitno zasnivali – borba između rasa za vladavinu nad celim svetom, odnosno borba između klasa za političku moć – politički značajniji nego elementi iskustva drugih ideologija. U tom smislu pobeda razisma i komunizma nad svim drugim izmima bila je rešena i pre nego što su totalitarni pokreti prihvatili ove ideologije. S druge strane, sve ideologije sadrže totalitarne crte, ali one u potpunosti dolaze do izražaja tek u totalitarnim pokretima, što stvara varljiv utisak da su samo rasizam i komunizam totalitarni. Pre se može reći da se prava priroda svih ideologija otkrila tek u ulozi koju ideologija igra u aparatu totalitarne dominacije. Ako ovo imamo u vidu, možemo da razlučimo tri specifično totalitarna elementa svojstvena svoј ideološkoј misli.

Prvo, zbog pretenzije na totalno objašnjavanje sveta, ideologije se trude da objasne ne ono što jeste, već ono što nastaje, što se rađa i nestaje. One se sve bave samo kretanjem, odnosno istorijom u uobičajenom značenju reči. Ideologije su uvek usmerene na istoriju, čak i kada, kao u slučaju rasizma, naizgled polaze od prirode; priroda tu služi jedino da bi se istorijske pojave objasnile i svele na prirodne. Zahtev za totalnim objašnjenjem sveta obećava da će pokriti sve istorijske događaje: totalno objašnjenje prošlosti, totalno poznavanje sadašnjosti i pouzdano predviđanje budućnosti. Drugo, u ovom svojstvu ideološki način mišljenja odvaja se od sveg iskustva, pošto iz njega ne može da nauči ništa, čak i ako su u pitanju stvari koje su se upravo odigrale. Tako se ideološko mišljenje emancipuje u odnosu na stvarnost koju mi primamo s naših pet čula, i insistira na istinitijoj stvarnosti, skrivenoj iza svih saznatljivih stvari, stvarnosti koja

njima upravlja sa tog skrovitog mesta i zahteva posebno, šesto čulo pomoću kog bismo mogli da je percipiramo. To šesto čulo daje ideologija, posebna ideološka obuka koja se stiče u ideološkim institucijama, osnovanim isključivo radi indoktrinisanja političkih vojnika u *Ordensburgen* nacista ili u školama Kominterne i Kominforma. Emancipovanju mišljenja od iskustva i stvarnosti takođe služi i propaganda totalitarnog pokreta; ona se uvek trudi da svakom javnom, realnom događaju prida tajno značenje i da iza svakog javnog političkog čina podozreva tajnu nameru. Kada pokreti dođu na vlast, oni nastavljaju da menjaju stvarnost u skladu sa svojim ideološkim postavkama. Pojam neprijatelja zamenjuje se pojmom zavere, i tako se stvarnost istinsko neprijateljstvo ili istinsko prijateljstvo više ne doživljava i razumeva kao takva, već se automatski pretpostavlja da ona znači nešto drugo.

Treće, kako ideologije nemaju moć da preobrazе stvarnost, one ovu emancipaciju mišljenja od iskustva postižu određenim metodama dokazivanja. Ideološki način mišljenja činjenice raspoređuje u apsolutno logičan niz koji počinje sa aksiomatski prihvaćenom premisom, i iz nje izvodi sve ostalo; drugim rečima, on se odlikuje jednom doslednošću koje nema nigde u domenu realnosti. Dedukcija može da bude logička ili dijalektička; u oba slučaja ona predstavlja dosledno argumentovanje koji bi, budući da se koristi kategorijama procesa, trebalo da je kadro da objasni kretanje nadljudskih sila, prirodnih ili istorijskih. Uvid u njih postiže se tako što razum logički ili dijalektički oponaša zakone naučno utvrđenih kretanja i integriše se u njih već samim oponašanjem. Ideološka argumentacija, uvek neka vrsta logičke dedukcije, udovoljava dvama pomenutim elementima ideologija (elementu kretanja i elementu emancipovanja od stvarnosti i iskustva), prvo, zato što njeno navodno kretanje ne proizilazi iz iskustva, nego nastaje samo iz sebe, a drugo, zato što ona to jedno jedino polazište koje bira iz doživljene stvarnosti pretvara u aksiomatsku premisu, a od tada sva dalja argumentacija ne podleže proveru od strane iskustva. Kad se jednom nađe premissa, polazište ideološkog mišljenja, iskustvo više ne utiče na njega i stvarnost ga ničemu ne može naučiti.

Sredstvo koje su oba totalitarna vladara koristila da bi od svoje ideologije načinila oružje kojim bi svaki njihov podanik mogao sebe da natera da ide ukorak sa pokretom, bilo je varljivo jednostavno i neupadljivo. Oni su ga, međutim, shvatili veoma ozbiljno, ponosili se, Hitler svojim nenadmašnim darom ledenog rasuđivanja, a Staljin neumoljivošću svoje dijalektike, i uporno dovodili ideološke implikacije do granica logičke doslednosti, koja, bar sa strane, izgleda groteskno primitivna i apsurdna: odumiruću klasu čine ljudi osuđeni na smrt, a rase koje su nesposobne za život biće istrebljene. Ko god se složi sa tim da postoji nešto kao odumiruće klase a ne izvuče iz toga zaključak da treba ubijati njihove pripad-

nike, ili ko prihvati da pravo na život ima neke veze sa rasom a ne izvuče iz toga zaključak da treba ubijati niže rase, očigledno je ili glup ili kukavica. Stroga logičnost kao smernica za daljnje prožima čitavu strukturu totalitarnih pokreta i vlada, i ona je isključivo dostignuće Hitlerovo i Staljinovo. Oni, doduše, idejama i propagandnim parolama svojih pokreta nisu dodali ni jednu jedinu novu misao, ali ih zato i treba smatrati ideolozi- ma najvišeg ranga.

Novo totalitarne ideologije, za razliku od njihovih prethodnika, u ideolo- giji nije privlačila prvenstveno ideja borba između klasa i eksploataci- ja radnika, odnosno borba između rasa i briga za germanske narode već logički proces koji se iz te ideje mogao izvesti. Kako je Staljin rekao, Lenjinovu publiku nije osvojila ni ideja, ni retoričnost, nego neodoljiva snaga logike. Ispostavilo se da moć, za koju je Marks mislio da se rađa kada ideja obuzme mase, ne počiva u ideji, već u njenoj logičnosti koja čoveka obuhvata sa svih strana kao moćni pipci, kao mengele, iz čijeg za- grljaja čovek nije kadar da se otrgne; mora joj se ili predati ili prihvatiti potpun poraz.³ Tek kada je ostvarenje ideoloških ciljeva, besklasno dru- štvo ili superiorna rasa, bilo u opasnosti, ova snaga mogla je da dođe do iz- ražaja. U procesu ostvarivanja tih ciljeva, prvobitni osnov na kom su ideo- logije počivale dok god su morale da privlače mase eksploatacija radni- ka ili nacionalne aspiracije Nemačke lagano se gubi, gotovo da ga sam taj proces proždire: u potpunom skladu sa ledenim rasuđivanjem i neo- doljivom snagom logike, radnici su pod boljševičkom vlašću izgubili čak i ona prava koja su imali pod carističkom opresijom, kao što je nemački narod pretrpeo rat koji se ni malo nije obazirao na minimum zahteva za opstanak nemačke nacije. Pravi sadržaj ideologije (radničku klasu ili ger- manske narode), koji je prvobitno i iznedrio ideju (borbu klasa kao za- kon istorije ili borbu rasa kao zakon prirode), proždire logika s kojom se ideja sprovodi, i to je prosto u prirodi politike kojom dominira ideologi- ja ne može se, dakle, objasniti prosto kao izdaja zarad ličnog interesa ili volje za moć.

Pripremu žrtava i dželata, koja je totalitarizmu potrebna umesto Monte- skjeovog načela delanja, ne obavlja, znači, sama ideologija rasizam ili dijalektički materijalizam već njena inherentna logičnost. Najubedljiviji argument u tom smislu, argument koji su i Hitler i Staljin veoma voleli, bio je: ko kaže A, mora da kaže i B i C, i tako dalje, do kraja smrtonosne abecede. Čini se da je upravo ovo izvor te ubedljive sile logičnosti: naš strah da protivrečimo sebi. Kada boljševici teraju svoje žrtve da priznaju zločine koje ove nikada nisu počinile, oni se pouzdaju pre svega u taj os-

³ Staljinov govor 28. januara 1924; citirano prema: Lenin, *Selected Works*, Vol. I, p. 33, Moskva 1947. Zanimljivo je da je Staljinova logika jedna od retkih vrlina koje Hruščov hvali u velikom raskrinkavanju na Dvadesetom kongresu.

novni strah, i argumentuju ovako: svi smo se složili da je istorija klasna borba i da Partija vodi tu borbu. Vi, dakle, znate da je, sa istorijskog staništa, Partija uvek u pravu (po rečima Trockog: Mi možemo biti u pravu samo sa Partijom i zahvaljujući Partiji, jer je istorija dokazala da je to jedini način da se bude u pravu). U ovom istorijskom trenutku, a u skladu sa zakonom Istorije, treba počinuti određene zločine, koje Partija, poznajući zakon Istorije, mora da kazni. Za ove zločine Partiji su potrebni zločinci; moguće je da Partija, iako zna za zločine, zločince baš i ne zna; mnogo je važnije da se kazne zločini nego da se poznaju zločinci, jer bez te kazne Istorija ne može da napreduje, usporava joj se tok. Znači, vi ste ili počinili zločine ili vas je Partija odabrala da odigrate ulogu zločinca u svakom slučaju, vi ste objektivno postali neprijatelj Partije. Ako ne priznate, više ne pomažete Istoriji preko Partije, i postali ste stvarni neprijatelj. Uverljivost ovog argumenta sastoji se u sledećem: ako odbijete da priznate, protvrecite sebi i tim protivrečenjem čitav svoj život proglašavate besmislenim; ono A koje ste rekli upravlja čitavim vašim životom preko neminovnih posledica B i C.

Totalitarni vladari se za ograničenu mobilizaciju ljudi koja je čak i njima još uvek potrebna pouzdaju u prinudu koju mi sami sebi možemo da nametnemo; ova unutarnja prinuda je tiranija logičnosti s kojom se možda može meriti jedino još čovekova ogromna sposobnost da otpočne nešto novo. Tiranija logičnosti počinje pokoravanjem uma logici kao beskonačnom procesu, u koji se čovek pouzda kako bi uopšte mogao da misli. Ovim potčinjavanjem on se odriče svoje unutarnje slobode, kao što se odriče i slobode kretanja kada se povinuje spoljnoj tiraniji. Sloboda kao čovekova unutarnja sposobnost isto je što i sposobnost počinjanja; opet, sloboda kao politička realnost isto je što i prostor između ljudi. Nad početkom nikakva logika, nikakva ubedljiva dedukcija ne mogu imati nikakvu moć, zato što je on pretpostavka njenog lanca. Kao što je teror potreban iz straha da će se sa svakim novim čovekom roditi i novi početak i podići nov glas u svetu, tako je i samo-prinuda logičnosti potrebna iz straha da će neko jednom početi da misli a to je, kao najjslobodnija i najčistija od svih ljudskih aktivnosti, sušta suprotnost prinudi dedukcije. Totalitarna vlast bezbedna je tačno u onoj u meri u kojoj može da mobilizuje snagu čovekove volje i da ga baci u ono gigantsko kretanje Istorije ili Prirode koje navodno koristi čovečanstvo kao svoj materijal i ne zna ni za rođenje ni za smrt.

S jedne strane prinuda totalnog terora, koji svojim gvozdenim stegama zbija mase izolovanih ljudi, ali ih i podržava u svetu koji je njima postao divljina, a s druge strane unutarnja prinuda logičke dedukcije, koja priprema svakog pojedinca u njegovoj usamljenosti i izolovanosti od ostalih ljudi, odgovaraju jedna drugoj i potrebne su jedna drugoj kako bi se omogu-

čilo stalno kretanje, vođeno terorom. Kao što teror, čak i u svom pred-totalnom, čisto tiranskom obliku, uništava sve odnose među ljudima, tako i samo-prinuda ideološkog načina mišljenja uništava sve spona sa stvarnošću. Priprema je uspela kada ljudi izgube kontakt sa drugim ljudima isto kao i sa stvarnošću koja ih okružuje; jer zajedno sa ovim sponama, oni gube ne samo otvorenost za nova iskustva, nego i sposobnost da misle. Idealni podanici totalitarne države nisu ubeđeni nacisti ili ubeđeni komunisti, nego ljudi koji između činjenice i fikcije (a nju čini stvarnost iskustva), između istine i neistine (nju, opet, čine norme mišljenja) više ne prave razliku.

Pitanje postavljeno na početku ovih razmatranja, i pitanje kom se sada vraćamo, tiče se elementarnog iskustva u zajedničkom životu ljudi pod vlašću čija je suština teror i čije je načelo delanja logičnost ideološkog načina mišljenja. Očigledno je da takva kombinacija ranije nije korišćena u najrazličitijim oblicima političke dominacije. Pa ipak, elementarno iskustvo na kom taj novi oblik vlasti počiva mora biti ljudsko i ljudima poznato, u meri u kojoj je i najoriginalnija od svih političkih zajednica ipak uvek čovekova tvorevina, i nekako udovoljava njegovim potrebama.

Više puta je primećeno da teror može apsolutno da vlada jedino ljudima koji su međusobno izolovani, te da je stoga jedna od glavnih briga tiranije kako da stvori tu izolaciju. Izolacija je možda početak terora; ona svakako jeste njegovo najplodnije tle; ona je, međutim, uvek i posledica terora. Ta izolacija je zapravo pred-totalitarna, a njen glavni simptom je nemoć, utoliko što moć uvek proističe iz zajedničkog delanja (Berk); izolovani ljudi nemoćni su po prirodi stvari.

Izolacija i nemoć, suštinska nesposobnost da se ikako dela, oduvek su bile odlika tiranija. Politički kontakti između ljudi ugroženi su u tiranijama, čovekova moć da dela i da vlada osujećena je, ali nisu prekinuti svi kontakti među ljudima i nisu uništene sve ljudske moći. Čitava sfera privatnog života, sa mogućnošću sticanja iskustva, stvaranja i mišljenja, ostaje netaknuta. Znamo da gvozdeni obruč totalnog terora ne ostavlja prostora za takav privatni život i da samo-prinuda totalitarne logike uništava čovekovu sposobnost da stiče nova iskustva isto onako sigurno kao i njegovu sposobnost da dela.

Ono što u političkoj sferi zovemo izolacijom, u sferi društvenog ophođenja zove se usamljenost. Izolacija i usamljenost nisu isto. Ja mogu da budem izolovana (to je pozicija u kojoj ne mogu da delam zato što nema nikoga ko bi delao sa mnom) a da nisam usamljena, kao što mogu da budem usamljena (to je pozicija u kojoj ja kao ličnost osećam da su me svi napustili) i kada nisam izolovana. Izolacija je onaj čorsokak u koji su ljudi saterani kada se uništi politička sfera njihovog života, sfera u kojoj oni de-

laju zajedno i u nekom zajedničkom interesu. Pa ipak, izolacija, mada uništava moć i sposobnost za delanje, ne samo što takozvanu čovekovu kreativnost ostavlja netaknutom, nego je za nju i neophodna. Čovek kao *homo faber* ima potrebu da se izoluje sa onim što radi, dakle da privremeno napusti domen politike. Stvaranje (*poiesis*), za razliku od delanja (*praxis*) s jedne i pukog rada s druge strane, uvek se odvija u nekoj izolovanosti od zajedničkog interesa, bez obzira na to da li je rezultat zanatski proizvod ili umetničko delo. Izolovan, čovek ostaje u kontaktu sa svetom kao ljudskom tvorevinom; tek kad se uništi i najelementarniji oblik ljudske kreativnosti, a to je čovekova sposobnost da nešto svoje doprinese zajedničkom svetu, izolacija postaje nepodnošljiva. Ovo može da se dogodi u svetu čije glavne vrednosti diktira rad, u svetu u kom su sve ljudske delatnosti pretvorene u rad. U takvim uslovima ostaje još puki napor, napor da se ostane u životu, a veza sa svetom kao ljudskom tvorevinom se kida. Izolovanog čoveka, koji je izgubio svoje mesto u domenu političkog delanja, napustio je i svet stvari: on više nije prihvaćen kao *homo faber*, već se tretira kao *animal laborans*, čiji se nužni metabolizam sa prirodom nikoga ne tiče. Tada izolacija postaje usamljenost. Tiranija zasnovana na izolovanosti načelno ne dira čovekovu kreativnost; tiranija nad radnicima, pak, kakva je na primer vladavina nad robovima u antici, automatski bi bila vladavina nad usamljenim, a ne samo nad izolovanim ljudima, i približila bi se totalitarizmu.

Dok se izolovanost odnosi samo na političku sferu života, usamljenost se odnosi na ljudski život u celini. Totalitarna vlast, kao i sve tiranije, svakako ne bi bila ni moguća bez uništavanja čitavog javnog života, odnosno bez uništavanja čovekovih političkih sposobnosti putem izolacije. No, totalitarizam kao oblik vladanja nov je po tome što se ne zadovoljava ovom izolacijom, nego uništava i privatni život. On se zasniva na usamljenosti, na osećanju nepripadanja svetu, jednom od najradikalnijih i najbeznadnijih iskustava čovekovih.

Usamljenost, osnov terora (koji je suština totalitarizma), ali i osnov ideologije odnosno logičnosti (koja priprema dželite i žrtve), tesno je povezana sa iskorenjenošću i suvišnošću koje su kao prokletstvo pratile moderne mase od početka industrijske revolucije, a drastično se zaoštrile s usponom imperijalizma krajem prošlog veka i slomom političkih institucija i društvenih tradicija u naše vreme. Biti iskorenjen znači nemati u svetu mesto koje bi drugi priznavali i jemčili; biti suvišan znači uopšte ne pripadati svetu. Iskorenjenost može biti prvi uslov za suvišnost, kao što izolacija može (ali ne mora) da bude prvi uslov za usamljenost. Ako se ne uzmu u obzir njeni skoriji istorijski uzroci i njena nova uloga u politici, usamljenost kao takva kosi se sa zahtevima *conditio humana*, ali je u isti mah i jedno od osnovnih iskustava u životu svakog čoveka. Čak i iskustvo ma-

terijalno i čulno datog sveta zavisi od dodira sa drugim ljudima, od našeg *zajedničkog* čula (*common sense*)* koje reguliše i kontroliše sva ostala čula i bez kog bi svako od nas bio opkoljen osobenošću svojih čulnih podataka a oni su po svojoj prirodi nepouzdati i varljivi. Samo zato što imamo to zajedničko čulo, odnosno samo zato što ne jedan čovek, nego ljudi, u množini, nastanjuju Zemlju, možemo da se oslonimo na naše neposredno čulno opažanje. Pa ipak, dovoljno je već da se setimo da ćemo jednog dana napustiti ovaj zajednički svet koji će postojati i bez nas, svet čiji kontinuitet ne zavisi od nas, pa da se osetimo usamljeni, napušteni od svega i od svih.

Usamljenost nije samoća. Samoća znači da je čovek fizički sam, dok se usamljenost najbolnije oseća u društvu. Osim nekoliko uzgrednih opaski najčešće u obiku paradoksa, kakva je Katonova tvrdnja (prenosi je Ciceron, *De Re Publica*, I, 17) *numquam minus solum esse quam cum solus esset*, nikad čovek nije manje sam nego kad je sam, ili, možda bolje, nikad čovek nije manje usamljen nego kad je sam čini se da je filozof Epiktet, oslobođeni rob grčkog porekla, prvi povukao razliku između usamljenosti i samoće. Njegovo je otkriće bilo donekle slučajno, budući da se on nije prevashodno zanimao ni za samoću ni za usamljenost, nego za samoću (*monos*) u smislu apsolutne nezavisnosti. Epiktet (*Dissertationes*, knjiga 3, glava 13) smatra da je usamljeni čovek (*eremos*) okružen ljudima sa kojima ne može da uspostavi kontakt ili ljudima koji mu nisu naklonjeni. Čovek, pak, koji je sam, nezavisan, može da bude zajedno sa sobom, jer ljudi imaju sposobnost da razgovaraju sa sobom. Drugim rečima, u samoći ja sam sama sa sobom, zajedno sa sobom, i zato sam dva-u-jednom, dok sam u usamljenosti zapravo jedna, napuštena od svih. Sve mišljenje, u strogom smislu, odvija se u samoći, ono je dijalog između mene i mog ja; no, ovaj dijalog dvoje-u-jednom ne gubi dodir sa svetom drugih ljudi, mojih sa-ljudi, zato što su oni predstavljeni u onom ja s kojim razgovaram u mislima. Problem samoće sastoji se u tome što su ovom dvoma-u-jednom potrebni ostali kako bi ono opet postalo ono celovito jedno, jedna nepromenljiva individua čiji se identitet nikako ne može pomešati sa nekim drugim. Potvrda mog identiteta u potpunosti zavisi od drugih; a upravo ona velika spasiteljska milost društva ljude koji su sami čini ponovo celima, spasava ih od razgovora u mislima, u kom je čovek uvek sklon dvosmislenostima, ponovo uspostavlja identitet koji mu omogućava da govori jednim glasom jedne jedinstvene ličnosti.

Samoća može da se pretvori u usamljenost; to se događa kada sam savim sama, kada me je napustilo čak i moje ja. Ljudi koji su sami uvek su

* *Common sense* znači i zdrav razum; Arendt kurzivom ukazuje na značenje reči *common* kao zajednički *Prim. prev.*

u opasnosti da postanu i usamljeni ako više ne mogu da nađu spasiteljsku milost društva koja bi ih izbavila od podvojenosti i dvosmislenosti i sumnje. Čini se da je ova opasnost tek u devetnaestom veku postala dovoljno velika i upadljiva da bi je i istorija zabeležila. To se jasno pokazalo kada su filozofi, jedini za koje je samoća način življenja i uslov za rad, prestali da se zadovoljavaju uverenjem da filozofija postoji samo za manjinu i počeli da se žale kako ih niko ne razume. Simptomatične su reči koje je Hegel navodno rekao na samrti: Niko me nije razumeo osim jednog čoveka, a i on me je pogrešno razumeo. Ova anegdota nezamisliva je i u jedno vreme pre njegovog. Obrnuto, uvek postoji mogućnost da usamljeni čovek nade sebe i da u samoći započne razgovor u mislima. Čini se da se to dogodilo Niče u Sils Mariji kada je počeo *Zaratustru*. U dvema pesmama (*Sils Maria* i *Aus hohen Bergen*), on govori o jalovoj nadi, o čežnji i iščekivanju usamljenog čoveka, sve dok iznenada *um Mittag war s, da wurde Eins zu Zwei.../ Nun feiern wir, vereinten Siegs gewiss,/ das Fest der Feste;/ Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!* (oko podneva od jednog posta dvoje... Sad slavimo, s verom u zajedničku pobedu, pir nad pirevima, Zaratustra, prijatelj, dode, gost nad gostima!)

Ono što usamljenost čini tako nepodnošljivom jeste gubitak sopstvenog ja, do kog, doduše, može da dođe i u samoći, ali čiji identitet može potvrditi jedino verno i pouzdano društvo drugih ljudi. U takvoj situaciji čovek gubi veru u sebe kao u sagovornika svojih misli, gubi ono elementarno poverenje u svet koje je neophodno za ma kakvo iskustvo. Gube se i ja i svet, i sposobnost mišljenja i sposobnost sticanja novog iskustva.

Jedina sposobnost ljudskog uma kojoj nisu potrebni ni ja ni drugi ljudi ni svet, i koja ne zavisi ni od iskustva ni od mišljenja, jeste sposobnost logičkog rasuđivanja, čija je premisa ono što je očigledno. Elementarno pravilo ubedljivog dokazivanja, truzam da su dva i dva četiri, ne može da se falsifikuje ni u uslovima apsolutne usamljenosti. Na takve pouzdane istine ljudi mogu da se oslone kada izgube onu dvosmernu garanciju, *common sense*, potrebnu da bi sticali iskustvo i živeli i snalazili se u zajedničkom svetu. No, ova istina je prazna, ili, tačnije rečeno, uopšte i nije istina, zato što ništa ne otkriva. (Definisati konzistentnost kao istinu, kako to čine neki moderni logičari, znači poricati postojanje istine.) Zato u uslovima usamljenosti ono što je očigledno više nije samo sredstvo intelekta, nego postaje produktivno, razvija sopstvene nizove misli. Luter, čije se iskustvo sa samoćom i usamljenošću verovatno ne može meriti ni sa čijim, i koji se čak usudio da kaže da bog mora da postoji zato što je čoveku potreban neko kome može da veruje, znao je da stroga, očigledna logičnost, iz koje naizgled nema bekstva, ima nečeg zajedničkog sa usamljenošću; u jednoj malo poznatoj primedbi na mesto iz Biblije koje kaže da nije dobro da čovek bude sam, Luter piše da usamljeni čovek uvek

jednu stvar izvodi iz druge i uvek misli na najgore.⁴ Čuveni ekstremizam totalitarnih pokreta, koji nema veze sa pravom radikalnošću, zaista se sastoji u ovom misliti na najgore, u ovoj dedukciji koja uvek dolazi do najgoreg mogućeg zaključka.

Ono što ljude u netotalitarnom svetu priprema za totalnu dominaciju jeste činjenica da je usamljenost, nekada iskustvo svojstveno određenim graničnim društvenim situacijama kakva je, na primer, starost, postala deo svakodnevice za sve veće mase našeg veka. Nemilosrdan proces u koji totalitarizam vodi i za koji priprema mase izgleda kao samoubilačko bekstvo iz stvarnosti. Ledeno rasuđivanje i moćni pipci dijalektike, koji čoveka obuhvataju kao mengele, izgledaju kao poslednji oslonac u svetu u kom više ništa nije pouzdano. Čini se da ona unutarnja prinuda čiji je jedini cilj strogo izbegavanje protivrečnosti potvrđuje čovekov identitet bez obzira na sve odnose sa drugima. Ona čoveka sabija u gvozdene stege terora čak i kad je sam, a totalitarna dominacija se trudi da on nikada ne bude sam, osim u ekstremnim okolnostima kazne u samici. Uništavanjem prostora između ljudi i zbijanjem ljudi ukidaju se čak i stvaralački potencijali izolacije; indoktrinacijom i glorifikovanjem usamljeničkog logičkog rasuđivanja, u kome je čovek konačno izgubljen ako se odrekne one osnovne premise kojom čitav proces počinje, nestaju i poslednji izgledi da će se usamljenost pretvoriti u samoću, a logika u misao. Ako se ova praksa upoređi sa praksom tiranije, čini se da je pronađen način da se i pustinja oživi, da se pokrene peščana oluja koja bi mogla da zatrpa sve naseljene delove Zemlje.

Savremeni politički život zaista je ugrožen ovim katastrofalnim peščanim olujama. One nisu opasne zato što možda mogu da stvore neki trajniji svet. Totalitarizam, kao i tiranija, nosi u sebi klice sopstvenog uništenja. Kao što su strah i nemoć (iz koje se strah i rađa) antipolitički principi, jer čoveka bacaju u stanje protivno svakom političkom delanju, tako su i usamljenost i logičko-ideološko izvođenje najgorih zaključaka (koje i potiče iz usamljenosti) antisocijalno stanje, jer kriju u sebi princip destruktivan po sav zajednički život. Pa ipak, organizovana usamljenost je znatno opasnija od neorganizovane nemoći svih onih kojima vlada tiranska samovolja jednog jedinog čoveka. Ona je opasna zato što preči da razori svet kakav je nama poznat svet koji je, reklo bi se, svuda stigao do svojih granica pre no što uspemo da makar nazremo novi početak na ruševinama starog.

Nevezano sa ovakvim razmišljanjima koja su kao predskazanja malo korisna i još manje utešna ostaje činjenica da su kriza našeg doba i njeno elementarno iskustvo dali sasvim nov oblik vladanja, koji će nas kao potencijalitet i stalno prisutna opasnost najverovatnije pratiti od sad pa

⁴ *Ein solcher (sc. einsamer) Mensch folgert immer eins aus dem andern und denkt alles zum Ärgsten*, u: *Erbauliche Schriften*, Warum die Einsamkeit zu fliehen? .

nadalje, kao što, bez obzira na privremene poraze, čovečanstvo prate i drugi oblici vladanja (monarhije i republike, tiranije, diktature i despotije), nastali u različitim istorijskim trenucima i na osnovu različitih elementarnih iskustava.

No, isto tako ostaje i istina da svaki kraj sadrži i nov početak; taj početak je obećanje, jedina poruka koju kraj može da zavešta. Zato početak, pre no što postane istorijski događaj, jeste najviša čovekova sposobnost; sa političkog stanovišta, on je isto što i čovekova sloboda. *Initium ut esset homo creatus est* da bi bilo početka, stvoren je čovek, rekao je Avgustin.⁵ Svako novo rođenje jemči taj početak; on i jeste čovek sâm.

⁵ *De Civitate Dei*, knjiga 12, glava 20.

* NAP. PREV.: Na stručnoj pomoći i strpljenju zahvaljujem dr Vojinu Dimitrijeviću, profesoru Pravnog fakulteta u Beogradu, kao i dr Leonu Koenu, profesoru Filološkog fakulteta u Beogradu.